

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3040 Çağdaş Hakas Edebiyatı
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

50-60 чыллардағы хакас поэзия

50-60 чылларда хакас литературазы көп нациялыг совет литературазынын хоос кибірлеріне төстене тилипче. Ол туста хакас литератураның прай сарыхтарында совет литературазы көдірчеткен темалар өөн орында турчалар: чонның Адалыг чаадагы махачы күрезии; Ада чир-суғның паза Хакас чирінің үлүзі, омазы; изелген хоныхты хатап наачылап, наа, ырыстыг хоныхты пүдірері; ах сағыстыг пөзік піліністіг наа кізі өскірері. Прай пу соона салдырбас чуртас турғысчатхан сурығларны көдіргені, хакас литературазын чонға чағын идіп, аның түзімніг тилеенін киречілепче.

1948 чылда хакас поэттернің: Н.Доможаковтың, И.Костяковтың паза И.Котюшевтің — пастағы чыындылары чарых көргеннер. 1949 чылда, тізең, оларны Писательлер союзының членіне алғаннар. Олох чылда Хакасияда саблыг орыс писательі А.А.Фадеевтің полызиинаң Писательлер союзының пөлии азылған. Аның пастағы хачызы поэт паза ученай Николай Георгиевич Доможаков полған. Ол тустаң сығара хакас литературазының наа өзізі пасталған.

Илбек Адалыг чаа тузында даа, чаа соондагы чылларда даа хакас литературазында иң өөн сарых *поэзия* халча. Чаа соондагы пастағы чибіргі чыллар аразында өөн сарыхтарның тилирі тоозылча, орыннанча *поэзия*, алнындагы чылларнаң тиңнестірзе, улуғ орын таапча *лирика*. Национальнай поэзияның чапчаң тилеенін Москвада паза Ағбанда кибелістер чыындылары сыхханы киречілепче (*“Поэзия Хакасии”*, 1955, *«Антология хакасской поэзии»*, 1961), ідөк өөн хакас поэттерінің (Н.Доможаковтың, И.Котюшевтің, И.Костяковтың, М.Кильчичаковтың, М.Чебодаевтің) книгалары.

Алнындагы чылларнаң тиңнестірзе, чаа соондагы хакас поэзиязы темалар

паза хоос оңдайлар саринаң хай-хай алғыдылча. Пастағы орында сағам полчатхан ниме, чуртас, кізінің сағызының, сағыс-көгізінің алғыры өбіне алылча.

Арбын хаалапчатхан хакас поэзиясы иң улуғ темаларға — Чир-сууна хынары, ағаа түгеде пирінері, чаада төреен чоннар ынархазы — айланча. Істеніс матырларының амғы тустағы хорығларда, ынархаста, амыр хоних үчүн күрезігде хоостап, поэттер хакас поэзиясына наа хоос оңдайлар хосчалар. 30 чылларда кибелістер тахпах оңдайынаң пүткен полчаңнар: строфали, аллитерациянаң, удаа кізінің көңнін чир-чайааннаң тиңни чарыдып, параллелизм тузаланылчаң. Че поэзия сарығы өскенни, кибелістернің пүдізі пасха улыбысхан. Олар орыс классиктернің, совет писательлерінің кибелістеріне төйли пазылып пастааннар. Иди орыс литературазының хайии сылтаанда паза Сибирьдегі харындас чоннарның литератураларынаң, өбінде Тыванаң паза Тағлығ Алтайнаң, чайаачы палғалызы алғыдылған сылтаанда хакас литературазы арбын тиліп сыххан.

Илбек Адалығ чаа сағам на тоозылды. Кичеегі фронттаң килген чаачылар И.Костяков, И.Капчигашев, М.Кильчичаков паза пасхалары постарының кибелістерінде Россия, Хакасия істінең килчеткен сын хыныстарынаңар, пос чонына түгеде пирінгенінеңер чоохтапчалар.

Хакас чонның пазылбин пүткен чайчызынаң килчеткен сын кееркестіг өңнернең хоостал парған М.Е.Кильчичаковтың «*Ікі кинек*» кибелізі. Пу «*Ікі кинек*» кибеліс — полталығ кибеліс. Мында М.Кильчичаковтың кееркестіг матыры Ржев город алтында ирткен чаалазығда холын чідір салғанынаңар, дуб ағас аның чуртазын ал халғаннаңар өтіг пазылча — анзынаң кибеліс полған на кізінің чүреене алылча. Пу кибелістің өөңінде хакас чонның чайаачызына кибірге кірген оңдай аллегорическай параллелизм: чаанаң кинеділген кізінің үлүзі гранатанаң кинеткен ағастың үлүзінең тиңнестірілче. Ағас пос салааларынаң чаачыны өлімнең арачылап халча. Чаачы, ыырчынаң чаалазып, посты аянминча, фронтта холын чідір салча. Че аның посха аянмааны тиктең нимес: кееркестіг матыр фашисттердең тоғыр поэзияның сабланызы үчүн нимес,

че «чир үстүндегі чуртас», өсчөткөн төлнiң, поэзияны оолгыныч часказы үчүн чааласча. Совет чаачыларныч подвигiн мындаг ондайнаң чарытханы «Iкi кинек» кибелiске оптимистическай өңнер пирче:

Ханныз палыз иртiп тее парза,

Сорыптар орнында халар,

Чалгыс агас узуп таа парза,

Че чилегезi чирде халар.

Осколок түскен чирлерде

Наа хорбылар көр таапчам,

Оларны көрiп, iстiмде

Оолгымнаңар сагынчам.

Пiс көрген хоргыстыз чааны

Ам өскен төллер көрбезiн!

Сiлiг пiстiң чазыларны

Паза ыырчы тунсебезiн!

Хакас поэттернiң чаа соондагы кибелiстерi удаа авторларнаң идеяно-эмоциональнай өңнерде пүтчелер. Пу кибелiстерде фашизмнi хырт көргенi Чир-сууна тирең хыныснаң палғалыстыг полған. Россияныч, Хакасияныч көп чонныг омазы удаа поэттернең хакас чазыларыныч паза тағларыныч амыр, пазымныг сiлиинде дее, төреен чирiнiң чазы чахайааныч даа омазында чарыдылған. Iди, И.Капчигашевтiң чаадаңар улуг нимес **«Хакасия чахайагы»** кибелiзiнде (1951) пабаларныч, агаларныч чирiне — Хакасия — хынызынаңар чоохталча. Төреен чирiнiң кiрлелбеенiн паза сiлиин чарытчатхан чазы чахайагыныч омазын чаачы-хакас поэзиянаң хада прай чааныч чобағлары паза сыныхтағлары тобыра апарча.

50 чылларныч iкiнчi чардыгында хакас поэзиясында поэтикай обобщениее айланыс көрiнче, пос чир-суғчыларыныч нравственай паза духовнай чуртазын тирең көрерi сизiнiлче, чонныч чуртазына чагын полары, аны чарыдары көрiлче.

Поэзияныч өөн тамазы 50 чылларныч iкiнчi чардыгында паза 60

чылларның пазында — пүдірігліг чайаачы істеніс полча. Иледе кибелістерде Хакас чирінің поэттері хығырыгчаа наа пүдіріглернің матырларынаңар, заводтарның тоғынчыларынаңар, пүдірігчїлердеңер, шахта тоғынчыларынаңар, механизаторлардаңар паза хыра тоғынчыларынаңар, чабаннардаңар паза інек сағчаңнардаңар, чонның культуразының өзіінеңер, наа хоныхтаңар чоохтапчалар. Хакасияның поэзиязын мының алнында ағаа киліскек нимес сағыстар толдырчалар: кїзїдеңер паза аның чуртаста кирексїнїзеңер, чиит төлнїң үлүзїнеңер, обществада поэттїң орнынаңар.

Хакас поэзиязының наа сарин М.Кильчичаковтың (*«Ікі сугдаңар кип-чоох», «Ікі кинек», Харагай», «Кирї тыт»*), М.Чебодаевтїң (*«Хара тағ»*), М.Баиновтың (*«Чазыдаңар сағыстар»*) произведениелерї паза пасхалары чарытчалар.

М.Е.Кильчичаков *«Харагай»* кибелїсте чир-чайаанның хырылчатхан сомнарын кőrїп, тиңнестїріглернең тuzаланып, кїзїлернїң сидїк тустағы омаларын хоостапча:

Хуруз салаалар көдїрїп,

Тигїр харгаанга төөй көрїнче.

Сарыг чугы, күнге хайылып,

Харах чазына төөй сїрлепче.

«Уналып халған төкпезїне ірїмчїк хылы тартыл парған» харагайны кőrїп, авторның сағызы хорғыстығ чылларзар парыбысча:

Сағысха кирчем: чаа тузында

Чииттөк хырылған ипчее тоғасхам.

Хачан-да көгліг аның чуртына

Хынған иирї айланмаан чаадаң.

Хатыг пас парған холларынаң

Чааны харғап, сыыт салчатхан.

Чааның омазын сыыт салчатхан ипчїнең, хуруп парған харагайнаң тиңнестїрче:

Чааның омазы андаг халған:

*Хынғанынаң чат халған
Сыыт салчатхан ипчі осхас,
Хара пулутты харғап турған
Хуруп парған харағай осхас.*

Кізі чуртазын тик чирге чуртабазын, чонына, чир-сууна туза итсін, сын кізі ползын, аймах чоннарнаң ынағлассын — мындағ сурығларға теелче поэт **«Ікі сугдаңар кип-чоох»** кибелісте.

Чапчаң паза чарых суғның омазын арғаас паза чабас суғнаң тиңнестірче. Чарых суғның омазын хоостапчатса, табырах хайынысты көзітчеткен сөстернең тузаланча (*тайға-тағларны аралы ахча; хус чіли учухча; тастар азыра атыхча; ойлапча; маңзырапча*).

Чабас суғның омазын көзітчетсе, ідөк майың хайыныс таныхтапчатхан сөстернең тузаланча (*күзі албаан састы тобыра азарға; амыр турыбысхан; узупча; чатча*).

Піди ікі суғның чуртазында чітіг паза арғаас кізілернің омаларын хоостапча.

Автор ідөк аймах-пасха эпитеттернең, метафораларнаң, тиңнестірігілернең, риторической сурығларнаң, көп точкаларнаң тузаланча.

М.Баиновтың чайаачызы хакас поэзиязының наа оңдайларға айланғанын киречілепче. Ол хакас поэзиязына романтической ағын кирген, кееркестіг көгнең чонның пурунғы тархынын пүўнгінең палғалыстырча.

«Чазыдаңар сағыстар», **«Тустарча чорых чөргені»** поэмаларда поэт амғы төлнің хараанаң чонның ирткен чолын, иргідегі аар чуртасты тобырғанын көзітче.

«Чазыдаңар сағыстар» поэмада лирической матыр Хакас чирінің пурунғызынаңар, амғы хониинаңар сағысха түсче, прай тустардағы хан төкчен азымахчыларны харғап, амыр чуртас үчүн күресче. Поэманың көө чонның алыптығ нымахтарына чағын пазылған. Чонның пазылбин пүткен чайаачызында тузаланчатхан ах хазыңның омазы мында чоннар ынархазын чарытча. Чуртас суу Ағбанны тіріг кізі чіли көзідіп, аны лирической матырнаң

чоохтастырча. Полар чахсы чуртастанар сагынып, лирической матыр, Ағбан хазына киліп, аның суун оортап, күс алынча, чуртасха киртіс алча.

Пурунғыларның чурт-кибірін, орта көзідіп, пүүнгі күннен палғалыстырғаны, амғы тустағы чүрек көөрестіг алызығларны, совет кізілернің сыдамахтығ істенізін өтіг ондайлар таап хоостааны поэттің чайаачызын чонға чағын итче.

Н.Доможаковтың «Ааллар ырласча», «Кізілерге кізідеңер», Иван Котюшевтің «Ах јүс», «Суг хазында», И.Костяковтың «Наа чазы», М.Чебодаевтің «Улуг чолзар», М.Кильчичаковтың «Тайгада», М.Баиновтың «Бірла, хайчы» чыындыларында поэттер наа матыр кізінің чуртастағы орнынаңар, чиит төлнің үлүзінеңер, улуғларның чолын пазып, оларның чахсы кибірлерін аннаң аңдар тилідерінеңер сағысха түсчелер.

Полған на поэт пу темаларны пос ондайынча чарытча.

50-60 чылларда ідөк тиксі Союзта, прай тилекейдегі полчатхан хорығларға чарыдылған кибелістер пазылған. Поэттер, чоннар ынархазын, амыр хоныхты пиктиріне хығырып, постарының хониин тыыдарға полысчатханын көдіріп, орыс чонының чалахай омазын көглепчелер.

Тузаланған литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакаское книжное издательство, 2011. - 278 с.